IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

O‘ZBEK VA ARAB ADABIYOTI NAMUNALARIDA BALOG‘AT QOIDALARINING IFODALANISHI

Nazokat Abdulhamid Jamol qizi
Yangi asr universtituti
70230101 – Lingvistika (sharq tillari bo‘yicha) magistranti
nazokatxonoyposhsho@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va arab adabiyoti namunalarida balog‘at qoidalarining ifodalanishi qiyosiy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda arab balog‘at ilmining asosiy nazariy tamoyillari hamda o‘zbek mumtoz adabiyotida badiiy san’atlarning qo‘llanish xususiyatlari o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor tashbeh, isti’ora, kinoya, tazod, talmeh va lafziy san’atlarning badiiy matndagi estetik va semantik vazifalariga qaratiladi. Arab mumtoz adabiyoti va o‘zbek mumtoz poetikasi materiallari asosida umumiy poetik ildizlar bilan birga milliy-uslubiy farqlar ham aniqlanadi. Natijada balog‘at qoidalari ikki adabiy an’anada ham matnning tashqi bezagi emas, balki ma’no chuqurligi, obrazlilik va estetik ta’sirni yuzaga chiqaruvchi ichki mexanizm ekani asoslanadi.
Kalit so‘zlar: balog‘at, ma’oniy, bayon, badi‘, tashbeh, isti’ora, kinoya, tazod, talmeh, o‘zbek mumtoz adabiyoti, arab mumtoz adabiyoti, poetika.

Аннотация. В данной статье в сравнительно-практическом аспекте анализируется выражение правил балогата в образцах узбекской и арабской литературы. В исследовании основные теоретические принципы арабской риторики рассматриваются во взаимосвязи с особенностями употребления художественных средств в узбекской классической литературе. Основное внимание уделяется эстетическим и семантическим функциям ташбиха, истиоры, кинои, тазода, талмеха и звуковых художественных средств в художественном тексте. На материале арабской классической литературы и узбекской классической поэтики выявляются как общие поэтические корни, так и национально-стилистические различия. В результате обосновывается, что правила балогата в обеих литературных традициях являются не внешним украшением текста, а внутренним механизмом, формирующим глубину смысла, образность и эстетическое воздействие.
Ключевые слова: балогат, маани, баян, бади, ташбих, истиора, киноя, тазод, талмех, узбекская классическая литература, арабская классическая литература, поэтика.

Abstract. This article analyzes the expression of balaghat rules in Uzbek and Arabic literary texts from comparative and practical perspectives. The study examines the main theoretical principles of Arabic rhetoric in relation to the use of artistic devices in Uzbek classical literature. Special attention is paid to the aesthetic and semantic functions of simile, metaphor, allusion, antithesis, and verbal rhetorical devices in literary texts. Based on materials from Arabic classical literature and Uzbek classical poetics, both common poetic roots and national-stylistic distinctions are identified. The study argues that balaghat rules in both literary traditions are not merely external embellishments of the text, but internal mechanisms producing depth of meaning, imagery, and aesthetic effect.
Keywords: balaghat, ma‘ani, bayan, badi‘, simile, metaphor, allusion, antithesis, Uzbek classical literature, Arabic classical literature, poetics.

Kirish

Balog‘at ilmi Sharq filologik tafakkurining eng muhim nazariy qatlamlaridan biri bo‘lib, u so‘zning vaziyatga mos, ta’sirchan, ma’nodor va estetik jihatdan mukammal qo‘llanish

qonuniyatlarini o‘rganadi [1; 2]. Arab tilshunosligi va adabiyotida balog‘at ma’oniy, bayon va badi‘ bo‘limlari asosida nazariy tizimga solingan bo‘lsa, o‘zbek mumtoz poetikasida bu tizim ijodiy ravishda o‘zlashtirilgan va milliy badiiy tafakkur bilan boyitilgan [3; 4].

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, o‘zbek va arab adabiyoti namunalarida balog‘at qoidalari ko‘pincha umumiy Sharq poetik an’anasi doirasida tilga olinadi, biroq ularning real matndagi ishlashi, semantik vazifasi va uslubiy farqlari yetarli darajada qiyosiy tahlil qilinmaydi. Holbuki, badiiy matnda tashbeh, isti’ora, kinoya, tazod yoki talmehning qanday ishlashini ochib bermasdan turib, poetik matnning ichki tuzilishini to‘liq tushunib bo‘lmaydi [5; 6].

Shu nuqtai nazardan, maqolaning maqsadi o‘zbek va arab adabiyoti namunalarida balog‘at qoidalarining ifodalanishini qiyosiy va amaliy jihatdan tahlil qilish, ularning umumiy va farqli tomonlarini matn misolida ko‘rsatishdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqot materiali sifatida arab balog‘atiga oid ilmiy manbalar, arab mumtoz adabiyoti misollari, o‘zbek mumtoz poetikasi namunalari hamda Taroziy, Husayniy, Navoiy va Bobur bilan bog‘liq poetik qarashlar tanlandi [2; 3; 4; 7]. Arab balog‘atiga oid maqolalarda balog‘atning ma’oniy, bayon va badi‘ bo‘limlari, Qur’on tili va arab she’riyatidagi ahamiyati yoritilgan bo‘lsa, o‘zbek mumtoz poetikasi haqidagi manbalarda “Funun ul-balog‘a”, “Badoye’ us-sanoe’”, Navoiy va Bobur poetikasi doirasida badiiy san’atlarning qo‘llanishi tahlil qilingan [1; 2; 3; 6].

Maqolada quyidagi metodlardan foydalanildi:

✓ **qiyosiy-tahliliy metod** — arab va o‘zbek matnlaridagi bir xil san’at vositalarini solishtirish uchun;

✓ **lingvopoetik metod** — badiiy vositalarning til va ma’no qatlamidagi vazifasin

✓ ochish uchun;

✓ **tavsifiy metod** — nazariy tushunchalarni izohlash uchun;

✓ **matnshunoslik yondashuvi** — misollarni badiiy kontekst ichida sharhlash uchun.

Tahlil jarayonida quyidagi bosqichlar qo‘llandi:

1. badiiy vositani aniqlash;

2. uning turini belgilash;

3. matndagi funksiyasini ko‘rsatish;

4. arab va o‘zbek matnidagi parallel ko‘rinishni solishtirish;

5. umumiylik va xususiylikni ajratish [5].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek va arab adabiyoti namunalarida balog‘at qoidalari umumiy poetik ildizga ega bo‘lsa-da, ularning ishlanish usuli, madaniy kodi va semantik yuklamasida sezilarli farqlar mavjud.

Tashbehning ifodalanishi

Arab balog‘atiga oid manbalarda tashbeh ma’noni jonli va ravshan qilish vositasi sifatida izohlanadi. Masalan, “uning yuzi oy kabi yorqin edi” ifodasida yuzning go‘zalligi oy timsoli orqali ta’sirchanroq beriladi [1, 454-b.; 2, 224-b.]. Bu misolda tashbehning asosiy vazifasi — tasvirni o‘quvchi tasavvurida ko‘rinadigan qilishdir.

O‘zbek mumtoz adabiyotida ham tashbeh yetakchi vositalardan biri hisoblanadi. Biroq bu yerda u ko‘pincha an’anaviylashgan poetik formula tusini oladi: “sarv qomat”, “la’l lab”, “gul yuz”, “nargis ko‘z” kabi birikmalar oddiy qiyos emas, balki mumtoz estetik idealning barqaror modelidir [3, 31-b.; 4, 49-b.]. Demak, arab va o‘zbek matnlarida tashbehning umumiyligi — obrazlilik va tasviriylik hosil qilishda; farqi esa — arab matnida uning ravshanroq, o‘zbek poetikasida esa ko‘proq poetik kod shaklida ishlashidadir.

Isti’oraning ifodalanishi

Arab matnlarida isti’ora ko‘pincha ixcham, lekin kuchli ma’no hosil qiladi. Masalan, “Sher minbarga chiqdi” ifodasida notiqning jasorati va qat’iyati sher obrazi orqali beriladi [1, 454-b.]. Bu yerda o‘xshatish ochiq aytilmagan bo‘lsa-da, ma’no kuchli va aniq yetkaziladi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida esa isti’ora ko‘pincha kengroq semantik maydonga ega bo‘ladi. “Hajr o‘ti”, “ishq daryosi”, “ko‘ngul qushi”, “sabr tog‘i” kabi birikmalar ruhiy kechinma va tasavvufiy ma’noni birlashtirib beradi [6, 72–73-b.]. Masalan, “hajr o‘ti” nafaqat ayriliqni, balki ichki iztirob, ruhiy yonish va chorasizlikni ham anglatadi. Shu sababli o‘zbek poetikasida isti’ora ko‘proq ko‘p qatlamli ma’no vositasiga aylanadi.

Kinoyaning ifodalanishi

Arab balog‘atida kinoya pinhoniy ma’no va noziklik beruvchi vosita sifatida tavsiflanadi. “Qo‘li ochiq” birikmasi saxovatni to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytmasdan ifodalaydi [1, 454-b.]. Bu yerda axloqiy sifat bir belgining ko‘chma ishlatilishi orqali beriladi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida esa kinoya ko‘pincha lirik odob va ichki ruhiy holatni ifodalashga xizmat qiladi. “Ko‘ngli kuygan”, “yuzim sarg‘aydi”, “dilim vayron” singari iboralar oshiqning holatini ochiq aytmay, ishoraviy ravishda bildiradi [7; 8]. Demak, umumiylik — yashirin ma’no hosil qilish; farq — arab matnida axloqiy-belgili, o‘zbek matnida esa lirik-ruhiy funksiyaning kuchliligidadir.

Tazod va qarama-qarshilik asosidagi vositalar

Arab balog‘atiga oid maqolada tiboq va muqobala uchun “kuldirdi va yig‘latdi”, “kecha va kunduz, yaxshilik va yomonlik” misollari keltiriladi [1, 455-b.]. Bunda qarama-qarshi tushunchalar fikrni kuchaytirish, ta’sirchan qilish va esda qolarli tus berish uchun qo‘llanadi.

O‘zbek mumtoz poetikasida esa hajr–visol, ishq–aql, tun–tong, dard–davo kabi juftliklar ichki lirik ziddiyatni ochadi [6, 72-b.]. Shuning uchun o‘zbek matnida tazod ko‘proq ruhiy dramatizm va poetik iztirobni kuchaytiradi. Demak, arab matnida semantik aniqlik, o‘zbek matnida esa hissiy taranglik ustun.

Talmeh va iqtibosning ifodalanishi

Arab adabiyotida talmeh ko‘pincha Qur’on, hadis va tarixiy voqealarga ishora orqali ishlaydi. Balog‘at haqidagi maqolalarda Qur’on tilining ta’sirchanligi va uslubiy mukammalligi alohida ko‘rsatilgan [1; 2]. Bu arab mumtoz adabiyotida diniy-madaniy kodning muhimligini bildiradi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida ham talmeh va iqtibos faol. Navoiy poetikasida Qur’on va hadisga ishoralar ko‘pincha axloqiy, tasavvufiy va irfoniy ma’no bilan boyigan holda keladi [6; 8]. Demak, ikki adabiyotda ham madaniy xotira ishlaydi, lekin o‘zbek matnida bu xotira ko‘proq lirik va tasavvufiy qatlam bilan uyg‘unlashadi.

Lafziy san’atlarning ifodalanishi

Arab matnlarida jinas va saj’ nutqqa musiqiylik va ritm beradi [1, 454–455-b.]. Arab mumtoz nasrida saj’ ba’zan janrning o‘zagini tashkil etadi. O‘zbek mumtoz poetikasida ham tajnis, takror, saj’, tarsi’ faol, lekin ular ko‘pincha ma’naviy san’atlar bilan qo‘shilib ishlaydi [3]. Shu jihatdan arab va o‘zbek poetikasi orasida umumiylik bor, biroq arab nasrida saj’ markaziyroq, o‘zbek she’riyatida esa lafziy va ma’naviy qatlam uyg‘unligi kuchliroqdir.

DISKUSSIYA

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va arab adabiyoti namunalarida balog‘at qoidalarining ifodalanishi umumiy Sharq poetik modeli doirasida shakllangan. Shu sababli ikki adabiyotda bir xil san’atlar uchraydi. Ammo ularning real matndagi ishlash usuli turlicha.

Arab poetikasida balog‘at ko‘proq ravshanlik, fasohat va nutqning samarali yetkazilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek mumtoz poetikasida ramziylik, lirik noziklik va tasavvufiy chuqurlik kuchliroq namoyon bo‘ladi. Bu holat ayniqsa tashbeh va isti’ora misollarida yaqqol ko‘rindi.

Arab matnida bir timsol ko‘pincha bitta kuchli ma’no beradi, o‘zbek matnida esa u ba’zan butun poetik tizimni boshqaradi.

Bu xulosalar filologik ta’lim uchun ham muhim. Agar talabalar arab matnidan va o‘zbek mumtoz matnidan parallel badiiy vositalarni topib, ularning funksiyasini solishtirsalar, poetik tahlil ko‘nikmasi sezilarli darajada oshadi. Shuning uchun balog‘atni qiyosiy-amaliy asosda o‘rganish metodik jihatdan samarali model hisoblanadi [5; 6].

XULOSA

O‘zbek va arab adabiyoti namunalarida balog‘at qoidalarining ifodalanishini qiyosiy-amaliy tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Balog‘at qoidalari har ikki adabiyotda ham badiiy matnning tashqi bezagi emas, balki ma’no chuqurligi va estetik ta’sirni hosil qiluvchi ichki mexanizmdir.

2. Tashbeh, isti’ora, kinoya, tazod, talmeh va lafziy san’atlar o‘zbek va arab adabiyotida umumiy poetik ildizga ega.

3. Arab adabiyotida balog‘at ko‘proq ravshanlik, fasohat va nutqning ta’sirchan yetkazilishiga xizmat qiladi.

4. O‘zbek mumtoz adabiyotida esa balog‘at san’atlari ko‘proq timsoliy, lirik va tasavvufiy semantik qatlam bilan boyigan.

5. O‘zbek mumtoz adabiyoti arab balog‘atining oddiy nusxasi emas, balki umumiy poetik asosni milliy badiiy tafakkur bilan qayta ishlagan mustaqil estetik makondir.

6. Balog‘at qoidalarini qiyosiy-amaliy asosda o‘rganish poetika, matn tahlili, tarjimashunoslik va adabiyot o‘qitish metodikasi uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Musaxonova M.O. Arab balog‘at ilmi va uning o‘rni // xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2025. B. 453–455.
2. Xidirov N.R. Arab tilshunoslik ilmlarida balog‘at // Golden Brain. 2024. Vol. 2. Issue 21. B. 221–230.
3. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balog‘a. Toshkent: Xazina,1996.
4. Atoulloh Husayniy. Badoye’ us-sanoe’. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981.
5. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent, 2017.
6. O‘zbek adabiyoti tarixi. 2-kurs majmuasi. Toshkent: O‘zFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.
7. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent: Akademnashr, 2010.
8. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
9. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.